

משנה מקום משנה מזל

שירי הימלפרב

**מה הקשר בין שינוי המקום לשינוי המזל? כיצד מעשה שאדם עושה משנה את מזלו?
מה משמעות הביטוי 'שינוי מזל'? כיצד המזל משפיע על פעילות האדם?**

פעם אחת ביום חורף לפנות ערב, הגיעו ר' זושא ור' אלימלך לכפר אחד ונכנסו לפונדק [...] הפונדקי נענה להם, האכיל והשקה אותם וגם קבע להם מקום ללינה על התנור החם. שניהם עלו לשם ושכבו, רבי זושא גבו כלפי חוץ ורבי אלימלך גבו כלפי פנים.

בלילה ההוא היתה שמחת חתונה באותו פונדק [...] כדרך אנשי כפר שתו יותר מן המידה ויצאו לרקוד. אמרו איש לרעהו: "הנה שם על התנור שוכבים שני עניים קבצנים ואחד מהם גבו אלינו בואו ונטפח לו טפיחה יפה על כל רקוד ורקוד".

אמרו ועשו - רבי זושא ספג כמה וכמה טפיחות ידים של בני כפר. כשעייפו המרקדים וישבו לנוח, לחש רבי אלימלך לרבי זושא ואמר לו: "זושא אחי לא מן הדין שאתה תספוג כל הטפיחות. בוא ונחליף את מקומותינו".

לאחר שנחו המרקדים וישבו לרקוד, נמלכו ואמרו זה לזה "מה פשעו ומה חטאתו של אותו עני השוכב כלפי חוץ שהוא יספוג כל טפיחותינו? בואו ונטפח עכשיו לשני השוכב כלפי פנים. אמרו ועשו - ושוב ספג רבי זושא כמה וכמה טפיחות יפות. גחן רבי זושא ולחש לרבי אלימלך על אזנו "רואה אתה אלימלך אחי כי מי שנתחייב חובת מלקות לא יפטר הימנה".

"אבל תמה אני", אמר לו רבי אלימלך בלחישתו, "הרי פתגם שגור הוא 'משנה מקום משנה מזל!' חזר רבי זושא ולחש לו "אלימלך אחי הרי כבר אמרו חכמינו 'אין מזל לישראל'!"¹

א. שינוי מקום

הביטוי "משנה מקום - משנה מזל" אינו מופיע בצורה זו בדברי חז"ל. בספרות הרבנית מצאתי ביטוי זה לראשונה רק במאה ה-19.² נראה כי מקורו של הביטוי הוא בסיפור הזה:

1 על פי ר' אליעזר ליפא מחלמניק, **אורח לצדיק**, ירושלים תשל"ה, עמ' 17.

2 ר' נפתלי סופר, **בית אפרים** דרוש ה, פרעסבורג תרל"ב.

רבי יוחנן הוה עבר בשוקא. חמא חד מזבין מן אילין מלטומה. אמר ליה: מן אילין את חי. אמר ליה אין. שבקיה ואזיל ליה. בתר שעה עבר גביה. אמר ליה: רבי, צלי עלוי, דמן ההיא שעתא לא זבנית כלום. ואמר ליה: שני אתרך. פעמים ששינוי השם גורם, פעמים ששינוי המקום גורם (ירושלמי, שבת ו, ט).

(תרגום: ר' יוחנן היה עובר בשוק. ראה אדם שמכר מאותם מזונות. אמר לו: מאלה אתה חי? אמר לו: כן. עזב אותו והלך לו. אחרי שעה עבר אצלו. אמר לו: רבי, התפלל עלי, שמאותה שעה [שעברת עלי בפעם הראשונה] לא מכרתי כלום. ואמר לו: שנה מקומך. פעמים ששינוי השם גורם. פעמים ששינוי המקום גורם.)

לא ברור למה גורם שינוי המקום בסיפור - האם לשינוי המזל, כמאמר הפתגם? בעל קרבן העדה מסביר ששינוי המקום "גורם לבטל הגזרה"³ בשני מקומות בבבלי מצינו ששינוי מקום גורם לביטול הגזרה.

1. שינוי המקום - מעביר את רוע הגזרה

הברייתא שלהן מלמדת על שלושה אנשים שאם הם צועקים בבית דין,⁴ אינם נענים כיוון שהיו צריכים לפעול כדי לשנות את גזר דינם:

תנו רבנן: שלשה צועקין ואינן נענין, ואלו הן: מי שיש לו מעות ומלוה אותן שלא בעדים, והקונה אדון לעצמו, ומי שאשתו מושלת עליו. קונה אדון לעצמו מאי היא? איכא דאמרי: תולה נכסיו בנכרי, איכא דאמרי: הכותב נכסיו לבניו בחייו, איכא דאמרי: דביש ליה בהא מתא ולא אזיל למתא אחריתא (בבלי, בבא מציעא עה ע"ב).

(תרגום הסוף: קונה אדון לעצמו - מי הוא? יש אומרים: תולה נכסיו בנכרי, יש אומרים: הכותב נכסיו לבניו בחייו, יש אומרים: שרע לו באותה עיר ואינו הולך לעיר אחרת.)

מדוע המעבר לעיר אחרת היה משנה את גזר הדין? הרשב"א מציע שתי הצעות:

פעמים שהחטא גורם למנוע ממנו הטוב וצריך לכפרה. ואחד מדרכי הכפרה הוא שנוי מקום. לפיכך אמרו צריך לגלות ממקומו וללכת אל מקום אחר אולי החטא הוא שגרם וגלותו תכפר עליו. ולפעמים שמזל גורם. וכשיסתלק למקום אחר יצא מתוך ההפכה (שו"ת הרשב"א ז, רפה).

3 קרבן העדה על אתר, ד"ה "שני אתרך".

4 רש"י, ד"ה "צועקין", מסביר שמדובר בבית דין של מטה, ואילו בשיטה מקובצת מובא שמדובר בבית דין של מעלה.

עַז דְּבוּרָה • משנה מקום משנה מזל

לפי הצעתו הראשונה, שינוי המקום מועיל הואיל והוא אחת מדרכי התשובה,⁵ ולפי ההצעה השנייה שינוי המקום משנה את המזל.⁶

החת"ם סופר על אתר הסביר כאפשרות השנייה:

ופשוט הוא דטעם שינוי מקום משום שינוי מזל, רוצה לומר השר והכוכב המשפיעים באותו המקום אינו טוב לו, וילך למקום אחר כי טוב לו אז מעתה, ואם אינו עושה כן ונשאר תחת אותו השר הרי הוא קונה אדון לעצמו (חת"ם סופר, ד"ה "קונה אדון").

לפי דבריו, המזל קשור במקום, ולפיכך שינוי המקום משנה המזל. לעומת זאת הרמ"ך, ר' משה הכהן מלוניל, המובא בשיטה מקובצת, מסביר: "דקיימא לן דשינוי השם ושנוי מעשה ושינוי מקום מקרעין גזר דין", ולכן מועיל לשנות מקום.⁷ המקור לדבריו מופיע בגמרא:

ואמר רבי יצחק: ארבעה דברים מקרעין גזר דינו של אדם, אלו הן: צדקה, צעקה, שינוי השם, ושינוי מעשה. צדקה - דכתיב "וצדקה תציל ממות", צעקה - דכתיב "ויצעקו אל ה' בצר להם וממצקותיהם יוציאם", שינוי השם - דכתיב "שרי אשתך לא תקרא את שמה שרי כי שרה שמה", וכתיב "וברכתי אתה וגם נתתי ממנה לך בן", שינוי מעשה - דכתיב "ורא האלהים את מעשיהם", וכתיב "וינחם האלהים על הרעה אשר דבר לעשות להם ולא עשה". ויש אומרים: אף שינוי מקום - דכתיב "ויאמר ה' אל אברם לך מארצך", והדר "ואעשך לגוי גדול". ואידך - ההוא זכותא דארץ ישראל הוא דאהניא ליה (בבלי, ראש השנה טז ע"ב).

לפי ר' יצחק, ארבעה דברים יכולים לבטל גזר דינו של אדם ולהעבירו מרעה לטובה. שני הדברים הראשונים - צדקה וצעקה - הם מעשים שאדם מוסיף על פעולת היום-יום שלו, ואילו שני הדברים הנוספים - שינוי שמו ושינוי מעשיו - הם שינויים שאדם מחולל בחייו. דעת 'יש אומרים' מוסיפה גם את שינוי המקום.⁸

מתוך חמשת הדברים המקרעים את גזר דינו של אדם, המתבקש ביותר הוא שינוי מעשה. ואכן, רש"י מסביר שמדובר באדם השב מרעתו.⁹ אם אדם התחייב בדין על

5 לפי המשנה, גם בתענית ציבור משנים את מקום התפילה ומוציאים את התיבה לרחובה של עיר (משנה, תענית ב, א). אומנם בגמרא על משנה זו (בבלי, תענית טו ע"א) אין המעשה הזה מנומק בעצם התזוזה, אך מעניין להביא בהקשר זה את דברי ריש לקיש שיוציאים החוצה כדי לומר: "גלינו, גלותינו מכפרת עלינו".

6 וכעין זה מופיע בשו"ת הרשב"א ה, מח.

7 וכן כתב המהרש"א, חידושי אגדות שם.

8 התוספות רי"ד בפסקיו לא הביא את שיטת 'יש אומרים'.

9 רש"י לבבלי, ראש השנה טז ע"ב.

מעשיו, שינוי המעשים יעזור לשנות את דינו.¹⁰ מובן גם מדוע צדקה וצעקה מועילים בדין, שכן אלו הם תוספת של מעשים טובים על מעשיו של האדם שתוכל להכריע את הכף.

מדוע שינוי השם ושינוי מקום מועילים? לגבי שינוי השם מובא הפסוק הכרוך את שינוי דינה של שרה בשינוי שמה. כל עוד נקראה שרי לא היה לה פרי בטן, ולאחר שהקדוש ברוך הוא שינה את שמה לשרה, השתנה דינה - ה' בירכה, והיא זכתה לבן. הפסוק העוסק בשינוי מקום מדבר באברהם, שרק לאחר שיצא ממקומו ויקיים את הוראת ה': "לֵךְ מֵאֶרֶץ וּמְסוֹלְדֵתָּךְ וּמְבֵית אָבִיךָ" (בראשית יב, א), יתקיים בו "וְאֶעֱשֶׂךָ לְגוֹי גָדוֹל" (שם, ב). ר' יצחק, שאינו סובר ששינוי המקום מועיל, סבור שאברהם זכה להיעשות לגוי גדול בזכות המקום שאליו בא - ארץ ישראל - ולא מעצם התנועה ממקום למקום.

יש מן המשותף לשינוי השם ושינוי המקום. בשני הפסוקים אלוהים הוא שהורה על השינוי, ולא היו כאן מעשים שהם פרי יוזמתו של האדם. ועוד, בשני המקרים אין מדובר בזיכוי של מי שקודם היה חייב בדינו אלא בזכייה בתוספת ברכה. עם זה אפשר לראות גם הבדלים בין שרה לאברהם: שרה רצתה ילדים גם קודם לכן, ושינוי השם אפשר זאת, ואילו לגבי אברהם איננו יודעים אם רצה לעלות לגדולה. הבדל נוסף הוא שבשינוי שמה של שרה היא עצמה לא פעלה דבר, ואילו אברהם קם ועשה מעשה בעת שציית לצו האלוהי. על כל פנים, משינוי המקום של אברהם ומשינוי השם של שרה אנו למדים שהשינוי נעשה ביזמת ה', שלא כמו הצדקה, הצעקה ושינוי המעשה, הבאים מתוך החלטה יוזמתית ונחושה של האדם.

לאור דברינו יש לבחון אם עצם שינוי השם ועצם שינוי המקום מועילים או ששינויים אלו אמורים לגרום לתהליך של חזרה בתשובה. הריטב"א סובר ששינוי המקום מועיל לקריעת גזר הדין, שכן "זה מכניעו מאד" (ריטב"א, ראש השנה טז ע"ב, ד"ה "ויש אומרים"). כלומר, עצם השינוי כשלעצמו אינו קורע את גזר הדין אלא מועיל לתהליך התשובה שהאדם עושה. כאסמכתא לדבריו הוא מביא את העצה של ר' אילעאי: "אם רואה אדם שיצרו מתגבר עליו - ילך למקום שאין מכירין אותו וילבש שחורים ויתעטף שחורים ויעשה מה שלבו חפץ, ואל יחלל שם שמים בפרהסיא" (בבלי, מועד קטן יז ע"א).

רבים מן הראשונים המתייחסים למימרה זו אומרים ששינוי המקום גורם להכנעת הלב.¹¹ אף המאירי צועד באותו כיוון ומסביר ששינוי השם ושינוי המקום הם "תחבולות להתעורר בשנוי הנהגותיו". שינוי השם והמקום מעוררים את האדם לשנות גם את דרכיו.

10 שלא כרש"י, הריטב"א סובר ששינוי מעשה פירושו "שאפילו מעשים של רשות שאינם הגונים קצת הוא משנה כלומר שהוא אדם אחר לגמרי".

11 תוספות על אתר, ד"ה "אם רואה". וכן ראו רבנו חננאל, תוספות רא"ש, בית הבחירה למאירי וחיידושי הר"ן. היו שסברו שלא ההליכה למקום אחר היא המכניעה אלא הידיעה שיכול לעשות מה שאסור רק בסתר ומכך לא ירצה לעשותם, וכך כתב המאירי, בית הבחירה על אתר, ד"ה "אע"פ".

בדרך זו צעד הרמב"ם בפסיקתו:

מדרכי התשובה להיות השב צועק תמיד לפני השם בבכי ובתחנונים ועושה צדקה כפי כחו ומתרחק הרבה מן הדבר שחטא בו ומשנה שמו כלומר: אני אחר ואיני אותו האיש שעשה אותן המעשים ומשנה מעשיו כולן לטובה ולדרך ישירה וגולה ממקומו, שגלות מכפרת עוון מפני שגורמת לו להכנע ולהיות עניו ושפל רוח (משנה תורה, הלכות תשובה ב, ד).

אם כן, שינוי המקום יכול לזרז את תהליך התשובה ולתמוך בשינוי האישיות והרצונות. לעומת התפיסות הרואות בשינוי המקום והשם אמצעי לתשובה, 'ערוך לנר' ושפת אמת' מדגישים את עצם התמורה שמחולל האדם כשהוא משנה את שמו ומקומו: בעל ערוך לנר מתייחס לשינוי השם ומסביר שאברהם ושרה "על פי טבע המזל לא היו ראויים לכך, ושינה הקדוש ברוך הוא שמם ועל ידי זה נשתנה המזל". נמצא שהשינוי בשמו של האדם משנה את מזלו. השפת אמת מבאר: "בשינוי שם ומקום יש עצה כיון שבזה השם לא נגזר וכן בזה המקום ונמצא דאין בזה קישוי דגזר דין".¹² לדבריהם, כאשר אדם משנה את מקומו הוא משנה את מזלו בשמיים, ולפיכך נקרע גזר דינו.¹³ ייתכן שאפשר לקשר הבנה זו, שאינה מדגישה את תהליך התשובה של האדם, לכך שהליכתו של אברהם מחרן אל כנען לא באה מיוזמתו אלא הייתה היענות לצו של הקדוש ברוך הוא.

לסיכום, הצגתי שני כיוונים המסבירים כיצד שינוי המקום עשוי לעזור לקריעת רוע הגזרה: שינוי המקום עשוי לתמוך בתהליך שינוי מעשיו של אדם, בהכנעת ליבו בתשובה ובהכנסת הקדוש ברוך הוא לעולמו, או ששינוי המקום כשלעצמו משנה את המזל ואת מה שנקבע לו משמיים.

2. שינוי מקום התפילה

ראינו כי שינוי המקום עשוי להיות חלק מתהליך החזרה בתשובה. ואולם לגבי תפילה מצינו ההפך:

אמר רבי חלבו אמר רב הונא: כל הקובע מקום לתפלתו - אלהי אברהם בעזרו. וכשמת - אומרים לו: אי עניו, אי חסיד, מתלמידיו של אברהם אבינו. ואברהם אבינו מנא לן דקבע מקום? דכתיב: "וישכם אברהם בבקר אל המקום אשר עמד שם", ואין עמידה אלא תפלה, שנאמר: "ויעמוד פינחס ויפלל" (בבלי, ברכות ו ע"ב).¹⁴

12 כאן אפשר להזכיר את הסברו של ר' יוסף אלבו (ספר העקרים ד, יח), שהתפילה אינה משנה את רצון ה' אלא את האדם המתפלל: "ואם תשתנה ההכנה תשתנה הגזרה". וכך כתב הראי"ה קוק: "אבל המכוין, שהוא פועל לשנות את עצמו לטוב, ועל ידי היחש שעצמות הוייתו משתנה, משתנה כל הערך של כל ההויה אליו לעילוי ולטוב" (שמונה קבצים א, תרסד).

13 כך מובא גם בספר חסידים (מרגליות) שכא.

14 וראו בעניין זה מאמרה של אפרת אמיתי, "הקובע מקום לתפלתו", בגיליון זה.

מדברים אלו למדו את חשיבותה של קביעת מקום לתפילה. המהרש"א על אתר מסביר מדוע יש לקבוע מקום אחד לתפילה:

מבואר דכל המשנה מקום תפלתו הוא מקבל שפע וכח אלהי כפי אותו המקום [...] אבל הקובע לו מקום אחד לתפלתו בלי שינוי הוא מייחד כחות אלקים לשם האחד האמיתי [...] שזו ממדת חסידות הוא שמבקש צרכיו ממדת הרחמים ואין פונה פניו לבקש גדולות בדרך אחר וק"ל (חידושי אגדות, ד"ה "כל הקובע").

הקדוש ברוך הוא משפיע על האדם לפי המקום שבו הוא עומד. שינוי מקום התפילה מראה שהאדם נעזר בכוחות אחרים, אולי 'מזל', כדי לקבל את מבוקשו. בקביעת מקום אחד מבטא המתפלל את פנייתו לקדוש ברוך הוא לבדו ואת ביטחונו שהקדוש ברוך הוא יעזור לו.

כיוון שונה מתווה הצל"ח. לדבריו, האדם הוא שמשפיע על המקום שבו הוא מתפלל:

ונראה דעיקר טעמא של קביעת המקום לפי שהמקום ההוא כיון שהתפלל שם קנה המקום קדושה, ושוב כשמתפלל פעם שנית קדושת המקום מסייע לו שתקובל תפלתו [...] ואם כן המתגאה אומר שהוא אינו צריך שמקומו יכבד אותו [...] אבל זה שקובע מקום הוא מורה שצריך סיועת קדושת המקום שיגרום לו שלא יבלבל תפלתו במחשבת חוץ, ומסייע לו שתוכל תפלתו לעלות למעלה, זה מורה שהוא עניו (הרב יחזקאל לנדא, ציון לנפש חיה, ד"ה "הי חסיד").

לפי הצל"ח, היחס בין האדם למקומו הוא הדדי: האדם משרה שכניה במקום שבו התפלל, וקדושה זו תסייע לו בפעם הבאה שיתפלל באותו מקום.¹⁵ אדם החוזר להתפלל באותו מקום מורה בכך שהוא זקוק להסתייע בקדושה ש'צבר' המקום, ובכך הוא מבטא ענווה. לעומת המהרש"א, שראה בקביעת מקום לתפילה ביטוי לכך שאדם אינו נסמך על סגולותיהם של מקומות שונים אלא על הקדוש ברוך הוא עצמו, הצל"ח רואה מידת ענווה דווקא בהסתייעות בכוחו של המקום הקבוע לתפילה. אף שהמהרש"א מציב לפני האדם את האידיאל של עמידה 'נקייה' מול הקדוש ברוך הוא, ואילו לפי ר' יחזקאל לנדא, בעל הצל"ח, אדם צריך להיות מודע להזדקקותו לעזרת המקום, שניהם מסכימים כי המקום משפיע על האדם.¹⁶ לפי המהרש"א, ההשפעה נובעת מכוח חיזוני, ואילו לפי הצל"ח, האדם עצמו הוא שתרם להשפעה החוזרת של המקום עליו.

15 הראי"ה קוק כתב שקביעת מקום לתפילה עוזרת להשלמת הכוח המדמה, כלומר הכוח המוסרי שבאדם. "וקדושת המקום פועל לקדש רגשותיו" (עין אי"ה א, ג, נה). נראה לי שדברים אלו מתחברים להבנת הצל"ח שבחירת מקום קבוע לתפילה מורה על ענווה והבנה שאדם צריך את עזרת המקום לתפילה. 16 האדמו"ר ר' שמואל בורנשטיין מסוכטשוב מסביר שכדי שקדושת המקום תפעל על האדם הוא צריך לצייר את הדבר בנפשו. וזה מה שאמר יעקב אבינו "ואנכי לא ידעתי, היינו שלא עלה בלבי שארגיש שיש ה' במקום הזה" (שם משמואל, ויצא).

ושמא מבחינה זו אפשר לראות קשר בין התשובה והתפילה. בשני המקרים יש לשאול אם האדם הוא המשפיע או שהמקום קשור גם בכוח חיצוני - המזל.¹⁷ במילים אחרות, אם שינוי המקום כרוך בשינוי הרצון של האדם, והליכתו למקום אחר מבטאת שינוי בנפשו של האדם, ברצונו ובשאיפותיו, או שעצם החלפת המקום משפיעה ישירות על שינוי מזלו.¹⁸

ב. מזל

1. מהו מזל?

הגמרא מלמדת "הרואה חמה בתקופתה, לבנה בגבורתה וכוכבים במסילותם ומזלות כסדרן, אומר 'ברוך עושה בראשית'" (בבלי, ברכות נט ע"ב). לפי ריש לקיש, השני בשבעת הרוקיעים נקרא רוקיע, "ובו חמה ולבנה, כוכבים ומזלות קבועין, שנאמר 'ויתן אותם אלהים ברוקיע השמים'" (בבלי, חגיגה יב ע"ב). מכאן אנו לומדים שהמזלות הם גרמי שמיים שנבראו ביום הרביעי עם השמש והירח. כך נלמד גם מאבות דרבי נתן: "ברביעי מהו אומר? 'אל נקמות ה' אל נקמות הופיע'. ברא את החמה ואת הלבנה והכוכבים והמזלות, שהן מאירין בעולם ועתיד ליפרע מעובדיהם" (אדר"ג נוסחא א, א).

על יסוד דברי הגמרא¹⁹ הסביר הרמב"ם שאת כדור הארץ מקיפים גלגלים, ובגלגל התשיעי נמצאים המזלות:

גלגל התשיעי שהוא מקיף את הכל, חלקוהו החכמים הקדמונים לשנים עשר חלקים, כל חלק וחלק העלו לו שם על שם צורה זו שתראה בו מן הכוכבים שלמטה ממנו שהם מכוונים תחתיו, והם המזלות ששמותם, טלה, שור, תאומים, סרטן, אריה, בתולה, מאזנים, עקרב, קשת, גדי, דלי, דגים (משנה תורה, הלכות יסודי התורה ג, 1)²⁰

מכל המקורות הללו עולה כי המזלות הם גרמי שמיים. מהו היחס בין גרמי השמיים הללו לאדם? הגמרא מביאה שתי מימרות על חישוב תקופות ומזלות:

אמר רבי שמעון בן פזי: אמר רבי יהושע בן לוי משום בר קפרא: כל היודע לחשב בתקופות ומזלות ואינו חושב - עליו הכתוב אומר "וזאת פעל ה' לא יביטו ומעשה

17 יש להעיר שלעומת עמדת המהרש"א בראש השנה טז ע"ב, כאן הוא סובר שהמקום משפיע על המזל.
18 ואולי כך יש להבין את הסברו של רב לכתוב "וְיִוָצֵא אֹתוֹ הַחוּצָה" (בראשית טו, ה): "אמר אברהם לפני הקדוש ברוך הוא: רבוננו של עולם, בן ביתי יורש אותי. אמר לו: לאו, 'כי אם אשר יצא ממעיך'. אמר לפניו: רבוננו של עולם, נסתכלתי באיצטגנינות שלי, ואיני ראוי להוליד בן. אמר ליה: צא מאיצטגנינות שלך, שאין מזל לישראל" (בבלי, שבת נג ע"ב). לפי הסברו, בהוצאת אברהם ממקומו הקדוש ברוך הוא הוציא אותו מהאיצטגנינות שלו וממזלו.

19 בבלי, פסחים צד ע"ב.

20 על האסטרוולוגיה במשנת הרמב"ם ראו: דרור פיקסלר, "אסטרונומיה ואסטרוולוגיה במשנת הרמב"ם", תחומין יט (תשנ"ט), עמ' 439-447.

ידיו לא ראו". אמר רבי שמואל בר נחמני אמר רבי יוחנן: מנין שמצוה על האדם לחשב תקופות ומזלות? - שנאמר "ושמרתם ועשיתם כי היא חכמתכם ובינתכם לעיני העמים". איזו חכמה ובינה שהיא לעיני העמים? - הוי אומר: זה חישוב תקופות ומזלות.²¹

המאירי רואה בחוכמה זו "חכמה מפוארה בידיעה אותות השמים ולקות המאורות בלא שום שגיאה", והרמב"ם מוסיף: "שמתוך כך אתה מכיר את מי שאמר והיה העולם" (שו"ת הרמב"ם קנ).

השפעת המזלות אינה כללית בלבד, על העולם כולו. הם משפיעים בפרט על כל אדם. ועל כן "האי מאן דחליש, יומא קמא - לא לגלי כי היכי דלא לתרע מזליה, מכאן ואילך - לגלי" (בבלי, ברכות נה ע"ב). (תרגום: מי שחלש - ביום הראשון לא יגלה כדי שלא יישבר מזלו; מכאן ואילך - יגלה.) מאחורי מימרה זו עומדת ההנחה שהמזל או ערעורו יכולים להשפיע על בריאות האדם. ומצד שני האדם יכול להשפיע על מזלו, כפי שעולה גם מהדברים שלקמן:

האי מאן דבעי למיפק [לאורחא], ובעי למידע אי חזר ואתי לביתא אי לא, ניקום בביתא דחברא, אי חזי בבואה דבבואה לידע דהדר ואתי לביתא. ולא מלתא היא, דלמא חלשא דעתיה ומיתרע מזליה (בבלי, הוריות יב ע"א).

(תרגום: מי שרוצה לצאת [לדרך], ורוצה לדעת אם לחזור ולבוא לבית או לא, יעמוד בבית אפל. אם רואה צל של צל, ידע שעליו לשוב ויבוא לבית. ולא דבר [ראוי] הוא, שמא חלשה דעתו ונשבר מזלו.)

אף מועד הולדתו של האדם יכול להשפיע על עיסוקו. כך אומר ר"י על אותם פותרי חלומות בירושלים הנזכרים בגמרא:²² "דמזל שעת הלידה גרים, ואין הדבר תלוי בחכמה", כלומר מזל הולדתם הוא שהשפיע על כשרונם לפתור חלומות.²³

גרמי השמיים עשויים להשפיע על מהלכי חייו של האדם, ועם זה יש לנקוט זהירות ביחס אליהם. הרמב"ם מנה חמישה אנשים שנקראים מינים, והאחרון שבהם הוא "העובד כוכב או מזל וזולתו כדי להיות מליץ בינו ובין רבון העולמים" (משנה תורה, הלכות תשובה ג, ז). כלומה,

21 בבלי, שבת עה ע"א.

22 בבלי, ברכות נה ע"ב.

23 תוספות רא"ש, ד"ה "עשרים וארבע". מובא גם בשם ר"י בתוספות על אתר, ד"ה "פותרי חלומות". כך מסופר בהולדת בנה החמישי של לאה: "וַתֵּאמֶר לְאֵהָ בָּא גֹד וַתִּקְרָא אֶת שְׁמוֹ גֹד" (בראשית ל, יא). רש"י על אתר מסביר: "בא גד - בא מזל טוב". ראב"ע על אתר מפרש שהשם 'גד' הוא שמו של "ככב צדק, והנכון להיותו כמו גדודי השמים".

אף שיש חוכמה בהבנת מהלכי הקדוש ברוך הוא בעולם והופעותיו בטבע, אל לו לאדם לעבוד את המזל.²⁴

שני הסברים נוספים למהות המזל מצאנו בהסברי הראשונים לגמרא:

"וראיתי אני דניאל לבדי את המראה והאנשים אשר היו עמי לא ראו את המראה אבל חרדה גדלה נפלה עליהם ויברחו בהחבא". מאן נינהו "אנשים"? אמר רבי ירמיה, ואיתימא רבי חייא בר אבא: זה חגי זכריה ומלאכי. אינהו עדיפי מיניה, ואיהו עדיף מיניה. אינהו עדיפי מיניה - דאינהו נביאי, ואיהו לאו נביא. איהו עדיף מיניה - דאיהו חזא ואינהו לא חזו. וכי מאחר דלא חזו, מאי טעמא איבעיתו? אף על גב דאינהו לא חזו, מזליהו חזו (בבלי, מגילה ג ע"א).

(תרגום): "וראיתי אני דניאל לבדי את המראה והאנשים אשר היו עמי לא ראו את המראה אבל חרדה גדלה נפלה עליהם ויברחו בהחבא". מי הם "אנשים"? אמר רבי ירמיה, ויש אומרים רבי חייא בר אבא: זה חגי, זכריה ומלאכי. הם [=חגי, זכריה ומלאכי] עדיפים ממנו [=מדניאל], והוא עדיף מהם. הם עדיפים ממנו - שהם נביאים והוא אינו נביא. הוא עדיף מהם - שהוא חזה והם לא חזו. ומאחר שלא חזו, מדוע חרדו? אף על פי שהם לא ראו, מזלותיהם ראו.

בסיום הקטע המצוטט נאמר שחגי, זכריה ומלאכי לא ראו את המראה, אך מזלותיהם ראו אותו. מהו המזל הנזכר כאן? רש"י מבאר: "שר של כל אדם למעלה" (רש"י על אתר, ד"ה "מזליהו"). כלומר לא גרמי שמיים פיזיים אלא דמות מופשטת, ואילו ר' אברהם מן ההר פירש על אתר שהמזל כאן "חזו מצד הכח המדמה, שמתבעת האדם מחמת ציורו ודמיונו" (חדושי ר' אברהם מן ההר, מגילה). כלומר, הדמיון האנושי הוא שגרם להם לפחד. נראה ששני הפירושים נוקטים שתי תפיסות שונות באשר למזל: לפי רש"י, המזל קשור לרובד האלוהי, כגרמי השמיים, ואילו לפי ר' אברהם מן ההר, המזל קשור ברובד הפסיכולוגי, בפחדיו של האדם.

אציג שתי תפיסות אלו דרך שתי סוגיות העוסקות במזל ומבחינות בין אדם לבהמה. הגמרא מסבירה שנגיחה ונגיפה הן מילים מקבילות, אך היא שואלת על כך:

מאי שנא גבי אדם, דכתיב "כי יגח", ומאי שנא גבי בהמה, דכתיב "כי יגוף"? אדם, דאית ליה מזלא - כתיב "כי יגח"; בהמה דלית לה מזלא - כתיב "כי יגוף" (בבלי, בבא קמא ב ע"ב). (תרגום: במה ההבדל [בין לשון נגיחה ללשון נגיפה]

24 המקום היחיד שבו מוזכרת המילה 'מזל' בתנ"ך היא בהקשר של עבודה זרה והציווי להכרית את עובדיה: "וְהַשְׁבִּית אֶת הַכְּמָרִים אֲשֶׁר נָתַנוּ מַלְכֵי הַיְּהוּדָה וְיִקְטֹר בַּבָּמֹת בְּעֵרֵי הַיְּהוּדָה וַיִּמְסְבֵי יְרוּשָׁלַם וְאֶת הַמִּקְטָרִים לְבַעַל לְשֶׁמֶשׁ וְלַיָּרֵחַ וְלַמַּזְלוֹת וְלְכָל צָבָא הַשָּׁמַיִם" (מלכים ב כג, ה). וכך פסק השולחן ערוך: "אין שואלים בחוזים בכוכבים ולא בגורלות" (יו"ד קעט, א).

שאצל אדם כתוב "כי יגח" ואצל בהמה כתוב "כי יגוף"? אדם, שיש לו מזל - כתוב [בו] "כי יגח"; בהמה, שאין לה מזל - כתוב [בה] "כי יגוף".

רש"י מסביר שהמזל שיש לאדם מתבטא בכך "שיש לו דעת לשמור את גופו" (רש"י על אתה, ד"ה "אדם"),²⁵ כלומר אין מדובר כאן בכוח עליון אלא בדעת האנושית. נראה שאף המאירי מסביר בדרך זו: "הואיל ואימתו מוטלת עליו ואי אפשר לנגחו פתאום כל כך, אלא שהיא צריכה כוונה ואומדן בשעת נגיחתה" (בית הבחירה על אתה, ד"ה "שמא תאמר"). האדם מטיל אימה על הבהמה. מזלו נעוץ בדעתו, שבזכותה אי אפשר לנגוף בו פתאום.

הראב"ד מפרש בדרך אחרת: "דאדם אית ליה מזלא וקשי בעיני הבורא להכשילו, קראו 'נגיחה', לשון מלחמה" (חידושי הראב"ד על אתה, ד"ה "פתח הכתוב"), ומדבריו משמע שהמזל קשור לרובד האלוהי. כלומר, השגחת ה' על האדם היא המקשה את הפגיעה בו.²⁶

רש"י בסוגיה מציע 'לישנא אחרינא' לשאלה זו: "ואינו נוח להמיתו בנגיפה דהיא דחיפת קרן מעט אלא בנגיחה, בכח ובכוונה ובתחיבת קרן בגוף" (רש"י על אתה, ד"ה "כתיב כי יגח"): יש להבין מה משמעות המילים "ואינו נוח להמיתו בנגיפה", האם כהסברו של המאירי, שאימתו על הבהמה ועל כן אין היא נוגחת בו, או שמא כראב"ד, "קשי בעיני הבורא להכשילו"? למעשה לא ברור כיצד להבין את הביטוי 'לישנא אחרינא' בדבריו: האם רש"י מציע הסבר אחר למזל או שהוא דבק בהסברו הראשון, אלא שמנסח אותו במילים אחרות?

ר' עקיבא איגר מפרש את ה'לישנא אחרינא' ברש"י על פי דבריו בסוגיה על יציאת בהמה בקמיע בשבת.²⁷ הגמרא מסבירה שהבהמה אינה יוצאת בשבת בקמיע אף על פי שכתב אותו מומחה²⁸ והקמיע מוחזק לרפואה:

אמר מר: ולא בקמיע אף על פי שהוא מומחה. והא אנן תנן: ולא בקמיע שאינו מומחה. הא מומחה - שפיר דמי! הכא נמי שאינו מומחה. והא אף על פי שהוא מומחה קתני! מומחה לאדם, ואינו מומחה לבהמה. ומי איכא מומחה לאדם ולא הוי מומחה לבהמה? אין, אדם, דאית ליה מזלא - מסייע ליה, בהמה, דלית לה מזלא - לא מסייע לה (בבלי, שבת נג ע"ב).

(תרגום: אמר החכם: "ולא בקמיע אף על פי שהוא מומחה", והרי שנינו במשנה "ולא בקמיע שאינו מומחה", הרי [אם] מומחה - מותר. כאן גם כן [מדובר באופן] שאינו

25 נראה שהסברו כאן מנוגד לפירושו במגילה. בהמשך הצעתי שרש"י מביא שתי שיטות להסבר המזל, וראו להלן.

26 וכך כתב שמואל אטלס בהערותיו לחידושי הראב"ד על מסכת בבא קמא, קידאן ת"ש.

27 ר' עקיבא איגר, מסורת הש"ס על אתר.

28 המשנה מלמדת שאסור לצאת בשבת "בקמיע שאינו מן המומחה" (בבלי, שבת ס ע"א). שם מדייק רב פפא שאין צורך שגם האדם וגם הקמיע יהיו מומחים, אלא די שהאדם בלבד יהיה מומחה. הריטב"א אצלנו (ד"ה 'ומי איכא') מסביר שמשמעות הביטוי 'קמיע מומחה' בסוגייתנו היא שהאדם שכתבו הוא מומחה.

מומחה. והרי "אף על פי שהוא מומחה" שנה! מומחה לאדם, ואינו מומחה לבהמה. והאם יש מומחה לאדם שאינו מומחה לבהמה? כן. אדם, שיש לו מזל - מסייע לו; בהמה, שאין לה מזל - לא מסייע לה.)

הגמרא מעלה את האפשרות שקמיע מומחה לאדם אינו זהה לקמיע מומחה לבהמה, והבדל זה נובע מכך שלאדם יש מזל. כאן מסביר רש"י שהמזל של האדם הוא "מלאך שלו, ומליץ עליו", ולכן קמיע מומחה יועיל לאדם ולא יועיל לבהמה.²⁹

ר' עקיבא איגר³⁰ מפרש את הסברו השני של רש"י, 'לישנא אחרינא', באותו כיוון של דבריו בסוגיית יציאת בהמה בשבת. כך הסברו השני של רש"י קושר את המזל לרובד האלוהי, והוא שונה במהותו מהסברו הראשון, אך קרוב לדבריו בסוגיה הקודמת, "שר של כל אדם למעלה".³¹

גליוני השי"ס³² מפנה להערתו של ר' עקיבא איגר ומפנה גם לפירושו של רש"י בסוגיה העוסקת בדברי ר' אלעזר, "שלוחי מצוה אינם ניזוקין" (בבלי, פסחים ח ע"ב). הפסוק המובא בסוגיה זו מוכיח שממונו של שליח המצווה לא ייזוק. על כך מוסיף רש"י: "וכל שכן גופו דאין דרכו לזוק, דאדם אית ליה מזלא ואינו מהיר להיות ניזק בגופו" (רש"י על אתר, ד"ה כלפי שאמרה תורה). נראה לי שדבריו שם קרובים יותר להסברו של המאירי, שמזלו של האדם אינו ברובד השמימי אלא ברובד הארצי.

אפשר להבחין בין פירוש המזל "שר של כל אדם למעלה" לבין "מלאך שלו ומליץ עליו". לכל אדם יש שר אצל הקדוש ברוך הוא, ללא קשר למעשיו, ולעומת זאת המלאך המליץ על האדם תלוי במעשיו של האדם, ועל כן הוא קשור יותר ברובד הארצי.³³

2. יש מזל לישראל?

בגמרא מובאת מחלוקת בין ר' חנינא לר' יוחנן אם יש מזל לישראל.³⁴ מהדיון בגמרא עולה שהם נחלקו בשאלה אם יש לישראל היכולת לשנות את המזל בתפילתם ובמעשיהם

29 ראו בהרחבה: הרב נתנאל אריה, "אדם אית ליה מזלא", **קול ברמה** כ (תשנ"ט), עמ' 39-58.

30 וכך כתב גם מהר"ץ חיות, בבא קמא ב ע"ב, ד"ה "שיש לו דעת".

31 ולפי זה קצת קשה מדוע לא הפנה גם לסוגיה במגילה.

32 ר' יוסף ענגיל, גליוני השי"ס על אתר.

33 בזוהר חדש נאמר: "אם תזכה למצוות, כל מצוה ומצוה יעבדון לך מינה [=יעשו לך ממנה] מלאך טוב" (זוהר חדש רות [מהדורת מרגליות], ירושלים תשי"ג, דף עה ע"ב-ע"ג). ולפי זה גם פורשה המשנה: "העושה מצוה אחת, קוֹנֵה לוֹ פְּרָקְלִיט אֶחָד. וְהַעוֹבֵר עֲבָרָה אַחַת, קוֹנֵה לוֹ קְטִיגוֹר אֶחָד" (משנה, אבות י, יא).

34 בבלי, שבת קנו ע"א. את הפסוק "וּפֶן תִּשָּׂא עֵינֶיךָ הַשְּׁמַיְמָה וְרְאִיתָ אֶת הַשָּׁמַיִם וְאֶת הַיָּרֵחַ וְאֶת הַכּוֹכָבִים כֹּל צָבָא הַשָּׁמַיִם וְנִדְחָתָ וְהִשְׁתַּחֲוִיתָ לָהֶם וְעִבְדָתָם אֲשֶׁר חָלַק ה' אֱלֹהֶיךָ אִתָּם לְכָל הָעַמִּים תַּחַת כָּל הַשָּׁמַיִם" (דברים ד, יט) פירש ראב"ע: "כי יש לכל עם ועם כוכב ידוע ומזל, וכן יש מזל לכל עיר ועיר. והשם שם לישראל מעלה גדולה להיות השם יועצם, ולא כוכב להם והנה ישראל נחלת השם". לדבריו לישראל אין מזל כלל, וכך כתב גם רבינו בחיי בפירושו לדברים לא, טז.

הטובים.³⁵ אפשר להציע שמחלוקתם נשענת על ההיבט האלוהי של המזל, ועל כן יש לבדוק אם בכוחו של ישראל לשנות את מזלו.³⁶ אולם לכולי עלמא ההיבט הארצי של המזל תלוי באדם, ובכוחו של כל אדם לשנות מזלו.³⁷

ג. שינוי המקום ושינוי המזל

הצעתי כאן שני הסברים שונים לשינוי מקום ולבירוורו של המזל, שאפשר לראות בהם שני היבטים של המזל ולא דווקא מחלוקת חזיתית. נראה שהדברים קשורים זה בזה. יש הסוברים שמזלו של האדם קשור ברובד הארצי - ביכולתו לחשוב, לכלכל את צעדיו, באימתו של האדם על אחרים או בזכויותיו המתבטאות במלאך שמליץ עליו כלפי שמיא. מזל זה אפשר לשנות על ידי שינוי המקום והתשובה. שינוי הרצון הפנימי מהפך את הכול.

ההמלצה לאדם המבקש לשנות את מזלו שישנה את מקומו מעוררת אותו לחשוב שוב על רצונותיו, על המקום שבו הוא רוצה להיות. כך ישתנו מזלו, אישיותו ודעתו. כך הוא יבחן מחדש מה מטיל עליו אימה וירבה לו זכויות.

אבל אפשר שהמזל הוא גרמי השמיים המשפיעים על מהלך האדם בעולם, כלומר ההשגחה של הקדוש ברוך הוא עליו על כל צעד ושעל, כפי שכתב רבנו בחיי: "[...]אדם דאית ליה מזלא הזכיר בו נגיחה כלומר שעשה במתכוין ובהשגחה פרטית; בהמה דלית לה מזלא הזכיר בה נגיפה כלומר בדרך מקרה" (רבנו בחיי לשמות כא, כח). לפי כיוון זה, האמירה "משנה מקום משנה מזל" אינה דרישה מהאדם אלא תפילה לקדוש ברוך הוא שיהפוך הכול, ישנה את מקומנו, יוביל אותנו למקום חדש ונכון ויהפך את מזלנו לטובה.

35 וכך מסביר רש"י על אתר.

36 התוספות על אתר, ד"ה "אין מזל", הקשו מדברי רבא "חיי, בני ומזוני, לא בזכותא תליא מילתא, אלא במזלא תליא מילתא" (בבלי, מועד קטן כח ע"א) ותירצו שעל ידי "זכות גדול משתנה". וכתב כבר המאירי: "ואל יחוש למה שאמרו כאן חיי בני ומזוני לאו בזכותא תליא מילתא אלא במזלא כי הוא מאמר יחיד לא יסבלוהו דרכי הדת בשום פנים" (בית הבחירה על אתר, ד"ה "לעולם").

37 לפי הדרוש השמיני בדרשות הר"ן, נחלקו ר' חנינא ור' יוחנן רק לגבי הדברים הגשמיים של האדם, אך מידותיו של האדם ועשיית מצוות לכולי עלמא אינה תלויה במזל.